

Tussen Rijn en Lek 1994 3 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9978>

Ary Gerritsen van Bommel op de Vogelpoel

Zijn zoon Ary, die in 1713 op de Riebeeck was geboren, trouwde in 1758 te Wijk, maar woonde waarschijnlijk nog niet op de Vogelpoel¹⁸. Pas in 1760 wordt bij de doop van het eerste kind uit zijn tweede huwelijk de Vogelpoel genoemd¹⁹. Hij pachtte deze hofstede en ook nog 4½ morgen land onder Wijk en Rijswijk van het Ewoud en Elisabeth Gasthuis. Verder pachtte hij 2 morgen land in het Langslag van het Utrechtse Domkapittel, 7 morgen op het Nieuwland van Dokter Sas uit Amersfoort, 9 morgen van de Roomse Armen te Wijk en nog 16 morgen aan de Melkweg van het Duitse Huis te Utrecht. Zelf was hij eigenaar van land onder Wijk, Ravenswaaij en 10 morgen onder Nederlangbroek²⁰.

Als deze Adrianus (Ary) Gerritsen van Bommel in 1782 sterft en ook in de Janskerk is begraven²¹, gaat zijn derde vrouw, de maar liefst 37 jaar jongere Anna van den Heiligenberg, eerst orde op zaken stellen alvorens een tweede huwelijk aan te gaan. Dit zal wel nodig zijn geweest in verband met de erfrechten van de kinderen uit het eerste, tweede en derde huwelijk van Ary. Zij laat verkopen: land onder Wijk op de Noorderwaard, in de eerste Hoefstee en het land onder Ravenswaaij en Nederlangbroek. Zelf behoudt zij 10 hont land dicht bij de Vogelpoel en de 9 morgen aan de Wijkersloot, genaamd de Steenenkamer. Met haar tweede man, Johannes van der Weijden, blijft zij de Vogelpoel pachten en ook nog land van andere eigenaren²². In 1788 koopt het echtpaar 4 morgen land naast de hofstede de Vogelpoel, genaamd de Vossenhoek. Ook kopen zij dan een hofstede met 4½ morgen land aan de Broekweg, voorzien van de naam Gerversoord²³. In 1798 wordt de Vogelpoel met 35 morgen land gekocht van de erfgenamen van de overleden eigenaar Adrianus Reaal²⁴. Samen kopen zij nog meer land, zodat wanneer in 1821 Anna van den Heiligenberg sterft, de Vogelpoel bestaat uit 76½ morgen land onder Wijk, 5 morgen onder Cothen en 6 morgen in 't Goy, in totaal dus 87½ morgen in eigendom²⁵.

---

18. RAU, DTB, 607 (25-1-1713) en 608 (2-3-1758).

19. RAU, DTB, 608 (1-10-1760).

20. RAU, NA, 2568 (23-7-1783).

21. RAU, Hervormde Gemeente S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, 181 (6-8-1782).

22. Zie noot 21.

23. RAU, Leenhof van Utrecht, 145 (2-3-1789).

24. RAU, Stadsgerecht WbD, 580-20 (26-2-1799).

25. RAU, NA, 2601 (1-3-1822).

De rooms-katholieke schuilkerk in de Achterstraat (kopergravure uit 1788 van K.F. Bendorp naar een tekening door J. Bulthuis, Atlas Gemeentearchief Wijk bij Duurstede)

Melkweg woonde en er vier morgen land bezat¹⁶. De Van Bemmels aan de Melkweg vormen een hoofdstuk op zich.

We gaan met Gerrits Aertse van Bommel terug naar Wijk, waar hij in 1757 stierf en werd begraven in een eigen graf in het Middelpand van de hervormde kerk (de katholieken hadden indertijd wel een schuilkerk in de Achterstraat, maar geen eigen begraafplaats). Ook zijn vader Adriaen Gertse was daar in 1700 begraven, evenals zijn grootvader Gerrit Claes in 1678 in het Noorderpand¹⁷.

---

16. RAU, NA, 2491 (17-2-1622).

17. RAU, Hervormde Gemeente S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, 174 (8-1-1678), 175 (29-3-1700) en 179 (14-10-1757).

wonende op de Vogelpoel⁶. In een pachtakte uit 1707 wordt de hofstede de Vogelpoel met 28 morgen land opnieuw verpacht aan Teuntje Vernoy, weduwe van Jacob van Bommel, en haar zoon (uit een eerder huwelijk) Baltus van Ommeren⁷. Ook deze Jacob van Bommel hoorde, voorzover nu bekend, niet tot de huidige Wijkerslootse Van Bommels.

Gerrit Aertse van Bommel en de Melkweg

Als eerste van die tegenwoordige Van Bommels (mijn eigen familie dus) komt rond 1718 Gerrit Aertse van Bommel aan de Wijkersloot wonen, maar onder het gerecht Cothen, dus aan het einde van de Wijkersloot en niet op de Wijkse Vogelpoel⁸. Hij woonde daar een jaar of tien en kocht vervolgens in 1728 een huis met erf te Wijk bij Duurstede in de Achterstraat, waar toen meerdere boerderijen waren gevestigd⁹. Van hieruit boerde hij. Hij pachtte losse stukken land¹⁰ en bezat zelf 6 morgen land te Nederlangbroek in de 40 Hoeven onder Sandenburg¹¹. In 1725 kocht hij negen morgen land met de naam de Steenenkamer aan de Wijkersloot¹².

Voor de herkomst van deze Gerrit Aertse van Bommel moeten we naar de Melkweg, op de grens van Wijk bij Duurstede en Nederlangbroek. Want Gerrit en ook diens vader Adriaen Gertse van Bommel (overleden in 1700) waren pachters geweest van de hofstede de Riebeeck, bij de brug over de Kromme Rijn in de Langbroekseweg. Deze hofstede lag met 18 morgen aan beide zijden van de Kromme Rijn en met 21 morgen verdeeld over verschillende stukken onder Nederlangbroek¹³. Ook zijn grootvader Gerrit Claessen van Bommel (overleden in 1678) pachtte land aan de Melkweg¹⁴ en bezat land in eigendom tussen de Cotherweg en de Kromme Rijn¹⁵. Van zijn vermoedelijke overgrootvader Claes Gerrits van Bommel weten we uit diens testament van 1622, dat hij aan de

---

6. RAU, NA, 2497 (11-6-1684).

7. RAU, NA, 2530 (5-5-1707).

8. Gemeente Cothen, Gerecht Dwarsdijk, 19 (1718, 1719, 1720) en GAU, NA, U 142a003 (11-12-1721).

9. RAU, NA, 2524 (17-5-1728).

10. RAU, NA, 2517 (26-4-1708), 2521 (20-7-1718) en 2523 (28-7-1723).

11. RAU, NA, 2533 (5-4-1725).

12. Idem.

13. GAU, NA, U 100a008 akte 24 (5-7-1692) en U 100a011 (23-10-1696); RAU, NA, 2510 (23-6-1697), 2517 (13-1-1708) en 2520 (15-9-1714).

14. RAU, Kapittel S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, 41 (?) (9-12-1650).

15. RAU, Stadsgerecht WbD, 580-9 (20-11-1636) en 575-5 (18-5-1682).

De bocht in de Wijkersloot vlakbij de Vogelpoel rond 1900 (foto J.R. van Nijendaal, Atlas Gemeentearchief Wijk bij Duurstede)

Bemmel, weduwe van Jan Jansz van Bemmel uit de Wijkersloot⁴. Ook hier blijft de vraag: waar precies woonden zij? Uit onderzoek van A.A.B. van Bemmel te Leiden blijkt vooralsnog niet dat zij familie van de huidige Wijkerslootse Van Bemmels waren⁵.

Van Bemmels op de Vogelpoel

De eerste keer dat ik een Van Bemmel met name op de boerderij de Vogelpoel tegenkom is in 1684. Dan wordt in een notariële akte Jacob van Bemmel genoemd (overigens weer een andere Jacob dan die welke in 1631 huwde)

---

4. RAU, Stadsgericht Wijk bij Duurstede (Stadsgericht WbD), huwelijksregister.

5. A.A.B. van Bemmel, 'Tussenstand onderzoek Van Bemmel'. *Tussen Rijn en Lek*, 21 (1987-1), 12-20. Met dank voor enkele correcties.

De Vogelpoel en de Van Bemmels aan de Wijkersloot

Jo van Bommel*

Ter gelegenheid van Open Monumentendag 1989 schreef R.J. Butterman, toen gemeentearchivaris van Wijk bij Duurstede, over de Vogelpoel aan de Wijkersloot onder Wijk bij Duurstede ondermeer het volgende:

'Volgens de overlevering zou de boerderij vanaf de 17de eeuw ononderbroken in het bezit van leden van de de familie Van Bommel zijn geweest. Dit is niet onwaarschijnlijk. In de 17de eeuw is er sprake van Van Bemmels aan de Wijkersloot en in 1832 is Vogelpoel inderdaad eigendom van een Van Bommel¹.

Omdat ik zelf een Van Bommel ben die aan de Wijkersloot is geboren in 1924, ben ik eens gaan napluizen wat er van die bewering wel of niet waar is. Daarom deze aanvullingen en kanttekeningen.

Dezelfde familie?

In de genoemde overlevering wordt stilzwijgend aangenomen dat de Van Bemmels aan de Wijkersloot uit de zeventiende eeuw tot dezelfde familie behoorden als de huidige Van Bemmels aan de Wijkersloot op de nummers 3, 5, 7, 7b, 9, 9a en 13b. In de zeventiende eeuw woonden er inderdaad veel Van Bemmels in Wijk en in de omgeving daarvan, ook aan de Wijkersloot. Zo laat in 1614 Dirck Willems van Bommel, wonende aan de Wijkersloot bij een Utrechtse notaris zijn testament opstellen². In de huwelijksregisters van de Hervormde Gemeente te Wijk bij Duurstede zien we dat er in 1619 een Deliana Cornelissen van Bommel huwde en in 1632 een Beelike Cornelissen van Bommel, beiden uit de Wijkersloot³. Er zal dus een Cornelis van Bommel aan de Wijkersloot gewoond hebben. De vraag is nu alleen maar waar precies?

In 1631 trouwde voor het gerecht te Wijk bij Duurstede Jacob Tonisz van Bommel uit de Wijkersloot en in 1642 voor hetzelfde gerecht Maijke Tonis van

* J.A. van Bommel, oud-leraar aan een MAVO-school, is sinds 1958 woonachtig in Beneden Leeuwen.

-
1. R.J. Butterman, 'De Nederhof en Vogelpoel'. *Tussen Rijn en Lek*, 23 (1989-3), 28.
  2. Gemeentearchief Utrecht (GAU), Notariële Archieven (NA), U 019d003 (5-7-1614).
  3. Rijksarchief Utrecht (RAU), Verzameling Doop-, huwelijks- en begraafregisters (DTB), 485.

laatste jaren is een discussie op gang gekomen over de verkeersonveiligheid op de Langbroekerdijk, waar fietsers en wandelaars het moeten opnemen tegen voortrazende forenzen. Het zou van werkelijke moderniteit getuigen wanneer recente plannen om het autoverkeer op de Langbroekerdijk te beperken tot bestemmingsverkeer inderdaad worden uitgevoerd. Uit het voorgaande mag blijken dat de gemeente Langbroek op het gebied van de verkeersveiligheid een reputatie te verliezen heeft!

Ontheffingen en einde van het autoverbod

Wanneer in de zomer van 1908 een soortgelijke situatie zich voordoet met betrekking tot F.A.C. Graaf van Lynden van Sandenburg, die met zijn auto vanaf de Cother- en Doornseweg zijn huis Sandenburg wil bereiken, maken de Langbroekse gemeentebestuurders evenmin bezwaar¹⁸. Anders is dat wanneer eind 1908 en begin 1909 de rentmeester van Gravin d'Alsace te Parijs en dr H.J. van Dam uit Doorn, verzoeken om ontheffing voor henzelf en de bewoners en bezoekers van de kastelen Hinderstein, Lunenburg en Sandenburg. Het college van burgemeester en wethouders adviseert de provincie om op grond van de verkeersveiligheid afwijzend op beide verzoeken te beschikken¹⁹.

Wat volgt is een hele serie verzoeken tussen 1909 en 1923 van hoofdzakelijk artsen om dispensatie van het autoverbod op de Langbroekerdijk, waar de gemeente, afhankelijk van de noodzaak, nu eens positief en dan weer negatief over adviseert²⁰. Het einde komt in 1923. Tevergeefs trachten burgemeester en wethouders in april 1923 de Utrechtse gedeputeerden nog af te houden van hun voornemen om de Langbroekerdijk geheel open te stellen voor auto's²¹. Op 17 december van dat jaar valt het doek wanneer Gedeputeerde Staten besluiten dat de Langbroekerdijk niet langer gesloten is voor motorvoertuigen op meer dan twee wielen²². Hoe snel, ook in Langbroek, de ontwikkelingen kunnen gaan blijkt in de zomer van 1928 wanneer het gemeentebestuur de eigenaar van kasteel Hinderstein, dr J. Baron de Wijkerslooth de Weerdesteijn, aanspoort om een overheellende boom aan de Langbroekerdijk te vellen omdat deze gevaar oplevert voor het verkeer 'en bovendien hinder bij het elkaar passeeren van auto's ter plaatse gaat veroorzaken'²³ !

Sindsdien zijn de wegen verbreed en verhard, zijn bomensingels geroid en weteringen gedempt om het moderne autoverkeer ruim baan te geven. Pas de

---

18. idem, 23-7-1908.

19. idem, 7-12-1908 en 22-4-1909 en GAL, 8 (29-10-1908).

20. Het betreft de verzoeken van de Doornse arts W.A.C. van Laer (GAL, 20, 9-12-1909), de bevelhebber van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (idem, 12-5-1910), de Doornse autoverhuurder N. van Os (idem, 4-5-1911), de veearts J.H. Picard uit Zeist (idem, 17-7-1913), de Langbroekse arts J. Burck (idem, 29-10-1914), rentmeester E.M. Kronenburg uit Langbroek (idem, 2-6-1921), de Driebergse wethouder A. Hendriks (idem, 2-6-1921), land- en tuinbouwadviseur G. van Burgeler (idem, 6-3-1922), de Leersumse arts J.W. Goudriaan Kuypers, de Houtense arts H.J. van der Wijst en H.J. Groot, arts te Driebergen (GAL, 21, 27-4-1923) en tenslotte de Culemborgse veekeesterder W.A. Poppe (idem, 26-7-1923).

21. GAL, 21 (27-4-1923).

22. Idem, 14-1-1924. Het autoverbod geldt nog wel voor een deel van de Gooijerdijk en van de Landscheidingsweg. De Gooijerdijk wordt al op 18-8-1925 vrijgegeven (idem, 27-8-1925).

23. Idem, 30-8-1928.

Cothor weg Neerlangbroek.

*De Cothorweg kort voor de verbreding en verlegging van de Cothergrift in 1939
(Prentbriefkaart uit Particuliere Collectie C. van Leeuwen)*

van de burgemeester om tekst en uitleg te geven. Het kwaad was echter geschied, het herenakkoord was geschonden. Pas drie jaar later durft baron Van Pallandt het kennelijk aan om zich met een officieel verzoek om ontheffing van het autoverbod tot Gedeputeerde Staten te wenden¹⁷. Alvorens te beslissen vragen deze, zoals steeds, advies aan het gemeentebestuur, dat met de hand over het hart strijkt omdat 'het algemeen wenschelijk wordt geacht dat het huis Lunenburg bewoond blijve en adressant gedurende meer dan een jaar als enig vervoermiddel een automobiel bezit'. Van Pallandt mocht overigens niet harder rijden dan de eerder door zijn huisknecht zo brutaal overschreden zes kilometer per uur, stapvoets dus.

---

17. GAL, 19 (21-4-1904).

maanden na het autoverbod, in april 1899, moet de gemeente op advies van Gedeputeerde Staten van Utrecht de Cother- en Doornseweg vrijgeven voor 'niet door organische kracht voortbewogen voertuigen', omdat anders de gehele verordening dreigde te worden vernietigd¹⁴.

Baron van Pallandt

Opnieuw zijn het de heren van de kastelen die de moderne tijd de gemeente binnenvoeren. In mei 1901 blijkt dat J.A. Baron van Pallandt sinds enkele dagen met een auto ook op de verboden Langbroekerdijk tussen de Statenbrug en Lunenburg rijdt. Het gemeentebestuur is bereid een oogje toe te knippen omdat de baron tegenover burgemeester Van Beeck Calkoen verklaart zijn auto alleen te zullen gebruiken voor de paar honderd meter vanaf het kruispunt tot aan zijn huis Lunenburg¹⁵. Op 13 januari 1902 doet zich echter een incident voor dat dit 'gentlemans agreement' op losse schroeven zet. Wanneer Van Beeck Calkoen zich even na vier uur in de gemeentesecretarie aan de Langbroekerdijk bevindt, hoort hij een auto aankomen, waarvan - blijkens het door hem opgemaakte procesverbaal - 'de snelheid zoo groot was dat ik het voertuig niet zag, dadelijk opstaande en ongedekt de secretarie buitendeur uitgaande, zag ik een automobiel op den Langbroekerdijk rijden in de richting van de trambaan'¹⁶. Van schooljongens die op de Brink aan 't spelen waren, hoorde hij dat het de auto van Van Pallandt was en omdat de burgemeester vermoedde dat het gevaarte spoedig terug zou keren van een boodschap aan het tramstation of op Sandenburg, stelde hij zich voor de secretarie op de openbare weg op. En inderdaad, om kwart over vier passeerde daar opnieuw de auto van de baron met daarin diens huisknecht Hendrik van Schalm. De auto reed echter veel sneller dan de toegestane zes (!) kilometer in het uur en hoewel Van Beeck Calkoen hard 'Ho' riep, slaagde hij er niet in om de aandacht van de bestuurder te trekken en deze aan te houden. Hij kon slechts constateren dat Van Schalm ook nog eens met veel te hoge snelheid de kruising met de weg van Cothen naar Doorn passeerde zonder een hoornsignaal te geven en met grote vaart over de Langbroekerdijk naar Lunenburg voortsnelde. Nadat de gemeenteveldwachter de nietsvermoedende huisknecht de volgende dag aanzegging deed van maar liefst drie bekeuringen, vervoegde deze zich - wellicht op aansporing van zijn werkgever - onmiddellijk ten woonhuize

---

14. idem, 13-4-1899 en 20-4-1899. Eind 1899 kwam er een provinciaal reglement op het rijden met motorvoertuigen (*Provinciaal Blad* 1899, no. 161).

15. idem, 23-5-1901.

16. Met dank aan mw J.M. Versteeg-de Groot in Utrecht die de aandacht vestigde op dit waarschijnlijk rond 1980 in het *Korpsblad Rijkspolitie* letterlijk weergegeven procesverbaal.

deren het plaatselijke verbod niet te kennen ('overall elders mag op rijwielen gereden worden') er met een waarschuwing vanaf komen, terwijl de eigen inwoners en die uit de omliggende gemeenten worden bekeurd. Raadslid Van Dam krijgt echter onvoldoende steun voor zijn voorstel¹⁰. Voorjaar 1898 blijkt nogmaals zijn eenzame positie. Hij brengt te berde 'dat het rijwiel een algemeen middel van vervoer voor personen is geworden en het wielrijden op den Langbroekerdijk evenmin gevaarlijk is als in de straten van Amsterdam'. Zijn collega-raadslid F. Legemaat 'is niet dermate met Amsterdam bekend als de vorige spreker, doch meent dat de straten aldaar breder zijn dan de Langbroekerdijk en ook niet langs beide kanten dier straten water loopt, zooals langs den weg hier.' Van Dam vindt dat de raad zich belachelijk maakt door vast te houden aan het verbod. Hij verliest echter de stemming kansloos met drie tegen één¹¹.

De tijd werkt evenwel in zijn voordeel. Al in februari 1899 moeten burgemeester Van Beeck Calkoen en de overige raadsleden toegeven dat het fietsverbod niet langer valt te handhaven. Het gebruik van rijwielen is sterk toegenomen, de meeste fietsers trekken zich niets aan van het plaatselijk verbod (mede omdat ze inmiddels een rijksbelasting over hun voertuig moeten betalen), de paarden blijken aan hen gewend te zijn geraakt en het is sowieso onmogelijk alle overtredders te verbaliseren omdat de gemeente slechts één veldwachter telt. Met algemene stemmen wordt het fietsverbod op de Langbroekerdijk daarom eindelijk, na achttien jaar tegenstribbelen, opgeheven en uit de algemene politieverordening gehaald¹².

Verboden voor auto's

Tegelijkertijd met de definitieve doorbraak van de fiets, ziet de gemeente zich met een nieuw en, naar we thans weten, veel groter gevaar geconfronteerd: de automobiel. In dezelfde Langbroekse politieverordening waarin de fiets, zij het nog altijd onder stringente voorwaarden, wordt toegestaan, wordt de auto op alle openbare wegen binnen de gemeente verboden. Met uitzondering van de Boven- en Benedenwijkerweg en het gedeelte van de Langbroekerdijk tussen de Stenenbrug en de Statenbrug, zijn de wegen minder dan vier meter breed, zodat de verkeersveiligheid een algeheel verbod voor motorvoertuigen noodzakelijk maakt¹³. Een nieuwe, bij voorbaat verloren, strijd begint. Nog geen twee

---

10. idem, 27-8-1897 en 7-9-1897.

11. idem, 28-4-1898.

12. idem, 16-2-1899.

13. GAL, 18 (5-12-1898) en 7 (16-2-1899).

De Brink in Nederlangbroek met een fietser (Prentbriefkaart ca 1900, Particuliere Collectie C. van Leeuwen)

de daders op te sporen'. Er werd daardoor driftig op de verboden wegen gefietst. Besloten werd om nieuwe bordjes te plaatsen⁸.

Onstuitbare opmars van de fiets

De opmars van de fiets bleek echter al niet meer te stuiten. Najaar 1893 werd het fietsverbod op de, voor de regionale verbinding belangrijke, Cother- en Doornseweg daarom opgeheven. Het verbod op de Langbroekerdijk bleef vooraansnog gehandhaafd. Tegelijkertijd werd wel het verbod om met bespannen hondekarren op de Langbroekerdijk en de Landscheidingsweg te rijden ingetrokken⁹.

Na enkele jaren van stilte, brengt Van Dam in de zomer van 1897 het nog altijd bestaande fietsverbod opnieuw in de raad. Hij heeft de laatste tijd bijna dagelijks zien fietsen op de dijk en acht het zeer onbillijk dat vreemdelingen, die preten-

---

8. GAL, 18 (24-8-1893).

9. GAL, 6 (26-10-1893 en 3-11-1893).

De Groeten uit
Neerlangbroek.

De nog onverharde en smalle Doornseweg gezien vanaf het kruispunt met de Langbroekerdijk (Prentbriefkaart uit 1918, Particuliere Collectie C. van Leeuwen)

gefietst, werd het request van Van der Poorten aangehouden⁶.

Eerst in het voorjaar van 1893 kwam de fiets weer ter sprake in het bestuur. Het nieuw gekozen raadslid A. van Dam, eigenaar van een stoomhoutzagerij en kenmerkend een exponent van de nieuwe tijd, bracht naar voren dat in strijd met de politieverordening werd gefietst op de Langbroekerdijk, Cother- en Doornse weg. Hij pleitte voor opheffing van het fietsverbod, omdat wielrijders uit vrees te worden bekeurd daar veel sneller reden dan op andere wegen. In plaats van veiliger was de situatie er dus juist gevaarlijker op geworden. In afwachting van een provinciale en landelijke regeling (die overigens pas in successievelijk 1899 en 1906 tot stand zouden komen) besloot de Langbroekse raad een beslissing uit te stellen⁷. In augustus van hetzelfde jaar 1893 deelde burgemeester W.A. van Beek Calkoen de beide wethouders mee, dat de laatste tijd enkele waarschuwingsbordjes langs de weg waren verdwenen 'zonder dat het den politie is mogen gelukken

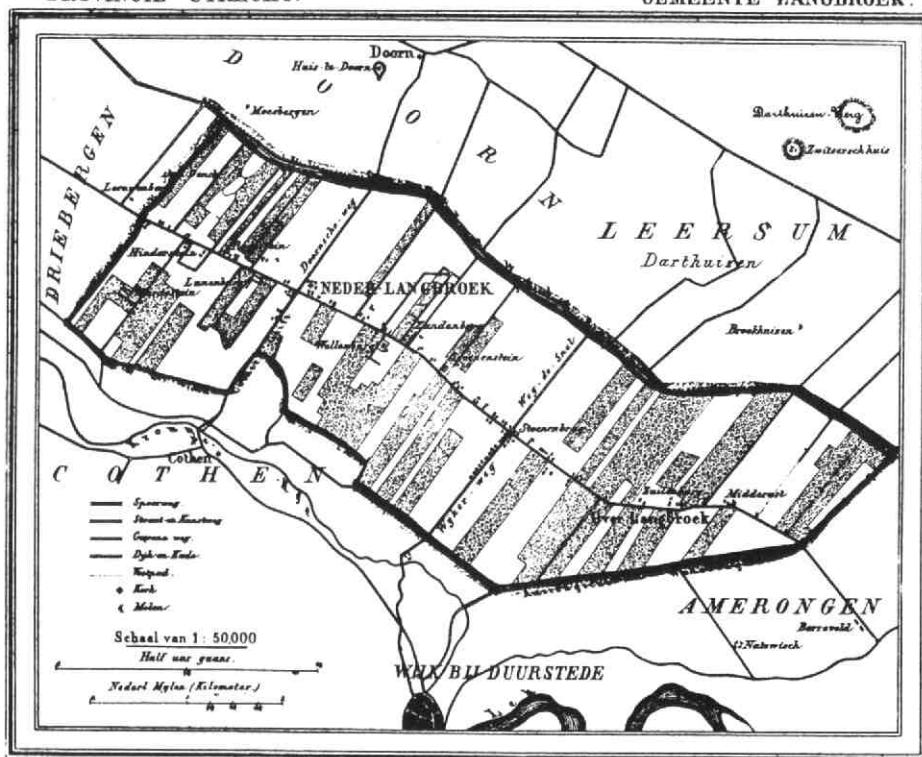
6. GAL, 6, (20-10-1890).

7. idem, 5-4-1893 en 28-4-1893.

het Langbroekse, was het ook ten aanzien van de fiets de maatschappelijke bovenlaag die de gemeente en haar bestuur met de moderne tijd confronteerde. In oktober 1890 richtte mr J.M.W. van der Poorten Schwartz, bewoner van kasteel Lunenburg en vooral bekend geworden als de schrijver Maarten Maartens, zich tot de gemeenteraad met een request om de Cother- en Doornseweg voor rijwielen open te stellen. De raadsleden wilden graag een uitzondering maken voor de kasteelheer, maar waren niet genegen om het fietsverbod op te heffen. A. van Donselaar, al vijftieng jaar in de raad, merkte daarbij op dat tegelijk met het verbod om te fietsen, dan toch ook het verbod om met hondekarren op de Langbroekerdijk te rijden, zou moeten worden ingetrokken, aangezien 'het rijwiel alhier slechts voor vermaak wordt gebezigd, terwijl met een hondewagen menig behoefte in zijn onderhoud en dat van zijn gezin moet voorzien'. Van dat moment af aan werden de gevaren van het luxe rijwiel en die van de, voor het bestaan zo bitter noodzakelijke, hondewagen in de regel gecombineerd in de raad besproken. Omdat er 's winters toch nauwelijks op de grintwegen werd

De Langbroekerdijk met een hondekar ter hoogte van Groenestein (Prentbriefkaart uit ca 1900, Particuliere Collectie C. van Leeuwen)

Getekend door J. Kuyper.

1790 Bunders. 1100 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

De belangrijkste wegen in Langbroek op een kaartje van J. Kuyper uit ca 1865 (gemeente-atlas van Nederland, deel 6 Utrecht)

raakte, werd dan ook even gesproken over een algeheel verbod om op de openbare weg te fietsen⁴. Zover kwam het echter niet. Wel werd twee jaar later, in 1888, een politieverordening vastgesteld waarin het fietsen op de Langbroekerdijk, de Cotherweg en de Doornse weg werd verboden. Elders gold het stopgebod uit 1881, zij het dat de 'gevaarzone' tot 30 meter werd teruggebracht⁵.

Evenals bijvoorbeeld het geval was bij de komst van de tram en de telegrafie in

4. GAL, 6, fol. 108^r (30-7-1886) en fol. 110^r (28-10-1886).

5. GAL, 121 (14-3-1888).

De komst van de fiets en auto in Langbroek, 1881-1923¹

Ria van der Eerden-Vonk*

Aan het eind van de negentiende eeuw werd met de komst van de fiets de modernisering van de mobiliteit ingeluid. De fiets was het eerste persoonlijke vervoermiddel waarmee de mens zich kon verplaatsen zonder de hulp van dierlijke trekkracht of van stoom². De verplaatsingsmogelijkheden werden er aanzienlijk door uitgebreid, wat grote veranderingen met zich meebracht. Aanvankelijk werd de fiets vooral gebruikt door de gegoede burgerij voor sportieve en toeristische doeleinden, maar al snel werd het een praktisch transportmiddel voor alle lagen van de bevolking. Met de toename van het aantal fietsers, voelde de plaatselijke overheid zich genoodzaakt maatregelen te nemen om de verkeersveiligheid te waarborgen. Ook de gemeente Langbroek liet zich in dit opzicht bepaald niet onbetuigd, zoals hierna zal blijken.

Stopgebod voor fietsers

In 1881 duikt de fiets voor het eerst op in de Langbroekse archivalia. Wanneer de gemeenteraad in de zomer van dat jaar een verordening op het gebruik van de wegen vaststelt, wordt daarin als eerste een bepaling opgenomen over 'de ridders op zoogenaamde velocipeden of door zamengeperste lucht bewogen voertuigen'. Hun wordt geboden af te stappen en aan de kant van de weg stil te staan, zodra een rij- of voertuig zich op minder dan 40 meter afstand bevond³. Vijf jaar later insisterde de raad van Langbroek dat aan dit gebod zeer streng de hand diende te worden gehouden: langs bijna alle wegen liep immers water en de paarden schrokken veelvuldig van hun nieuwe 'stalen concurrenten'. Toen zich in oktober 1886 een ongeluk voordeed waarbij iemand met paard en rijtuig te water

* Drs M.A. van der Eerden-Vonk is gemeentearchivaris van Langbroek, Wijk bij Duurstede, Cothen en Houten en redacteur van dit tijdschrift.

-
1. Dit stukje is een uitgebreide bewerking van een praatje dat op 9 februari 1993 werd gehouden bij de presentatie van de inventaris van het Langbroekse archief over de periode 1811-1949 in het gemeentehuis in Langbroek.
  2. Zie over de geschiedenis van de fiets: J.M. Fuchs en W.J. Simons, *De fiets van toen en nu*. Alkmaar, 1983.
  3. Gemeentearchief Langbroek 1811-1949 (GAL), 121.

Een andere vraag die open blijft is of er iemand aan deze loterij verdiende en zo ja, wie?

Tot slot

Het grootste probleem bij het onderzoek naar deze schilderijenverlotingen, vormt het gebrek aan bronnenmateriaal. Zoals is gebleken, vormt de loterij van Johan de Bont een gunstige uitzondering. Toch blijven we ook bij deze loterij met veel vraagtekens zitten.

De totale, getaxeerde waarde van de zeven door mij onderzochte schilderijenverlotingen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw bedroeg bijna *f* 17.000,-³⁷. Mijn conclusie is dan ook dat we te maken hebben met een verschijnsel van niet te verwaarlozen betekenis op de kunstmarkt. Te meer daar wij hoogstwaarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg kennen. Er zijn echter over het algemeen geen gegevens over het aantal verkochte loten en de inleggers. Ook is niet of nauwelijks vast te stellen hoeveel winst gemaakt werd en waar de winst uit bestond: uit het aantal verkochte loten of uit het verschil tussen de getaxeerde waarde en de marktwaarde. Voor wie de winst bestemd was, weten we slechts in enkele gevallen.

Er kan nog veel onderzoek gedaan worden naar deze schilderijenverlotingen. Dan denk ik met name aan prosopografisch onderzoek naar de inleggers in de loterij. De archieven te Wijk bij Duurstede bijvoorbeeld bieden daartoe een schat aan informatie. Ook onderzoek naar lotgevallen van individuele schilderijen die voorkomen op de prijslijsten is een mogelijkheid tot verder onderzoek.

---

37. Zie voor schattingen van de schilderijenproductie: A. M. van der Woude, 'De schilderijenproductie in Holland tijdens de Republiek. Een poging tot kwantificatie'. J.C. Dagevos, ed., *Kunst-zaken: particulier initiatief en overheidsbeleid in de wereld van de beeldende kunst*. Kampen, 1991, 18-50 en 286-297; J. Montias, 'Estimates of the number of Dutch masterpainters, their earnings and their output in 1650'. *De werkelijkheid achter vernis: zeventiende-eeuwse schilderkunst*, *Leidschrift* 6 (1990), 59-74.

Extract van alle poffen gelyk
lyt de lotery van Jan de Blad
Gunnig (1792)

Deze 2 July 1649.

Deer Maria van Oostren N° 130.

Stapel — N° 68.

De Dromer Lad — N° 39.

Stapel — N° 56.

h. J. Jacobs Juid — N° 92.

1. d'Notuit Rodfaves. — N° 61.

Jan Jendix J — N° 137.

1. Kalfema de ^{de 1792} ~~de 1792~~ — N° 59.

Eerste bladzijde van de trekkingslijst met de namen van de winnaars van de Wijkse loterij uit 1649 (GAW, Stadsarchief 1300-1810, 166)

dezelfde waarde) en de bijna volledige trekkingslijst terug te vinden³⁵.

Er waren 158 lotnummers te winnen waaronder 147 schilderijen. De overige elf prijzen bestonden uit zilveren voorwerpen, spiegels, een snaphaan, twee tafelkleden, twee horloges en een ledikant. De waarde van de schilderijen liep uiteen van f 200,- voor een landschap van De Heusch en een schilderij van De Heem tot werkjes van f 5,- à f 6,-. De schilderijen die verloot werden, waren merendeels gemaakt door Utrechtse kunstenaars. Het waren niet allemaal originelen, ongeveer een derde bestond uit gekopieerd werk. De totale waarde van de prijzen bedroeg 5455 gulden en 14 stuivers.

Uit bewaard gebleven aantekeningen, gemaakt door de organisatoren, kunnen we opmaken dat er 2182 loten verkocht moesten worden. Wat een lot kostte is niet bekend. Om in ieder geval de getaxeerde waarde te behalen, moest een lot tussen de twee en drie gulden kosten. Dit was een gangbare prijs als we naar andere loterijen kijken. Er zijn geen afrekeningen bekend waaruit blijkt hoeveel loten er verkocht waren, wat de opbrengst was, hoeveel de winst na aftrek van de onkosten bedroeg en vooral voor wie de winst bestemd was. Moest een deel van de opbrengst misschien afgestaan worden aan de armen? Ging de winst wellicht naar het Utrechtse Schilderscollege of mocht Johan de Bont alles in eigen zak steken?

De trekking vond plaats op het kasteel van Wijk bij Duurstede op 30 en 31 juli en op 1 augustus. Bijzonder is dat de trekkingslijsten van de eerste twee dagen bewaard zijn gebleven³⁶. Deze lijsten geven inzicht in de manier waarop de loten getrokken werden en nodigen door hun rijkdom aan informatie uit tot verder onderzoek. De manier van trekken komt overeen met de eerder beschreven gangbare manier. Er werden briefjes gemaakt met de namen van de deelnemers (voor elk lot dat men had gekocht een briefje) en er werden prijs- en niet-briefjes gemaakt. Waarschijnlijk gebruikte men ook hier twee manden: in de ene mand de briefjes met de namen en in de andere mand de prijs- en nietbriefjes. We mogen aannemen dat de trekking een groot festijn was waar veel mensen op afkwamen.

De namen van de inleggers zijn opgetekend in een trekkingslijst. Ook deze lijst is aanwezig in het archief te Wijk bij Duurstede. Bij de winnaars staat de prijs vermeld en wie de prijs eventueel had opgehaald in hun plaats.

Helaas weten we weinig over de beweegredenen van Johan de Bont. Waren de schilderijen en overige prijzen zijn eigendom of was hij slechts de initiatiefnemer?

---

35. GAW, Stadsarchief 1300-1810, 166.

36. *Idem*.

'... op het versoeck van de Deekens en Overlyuden van der Schilders Collegie alhier, nogmaal verboden ende verbied by desen het houden van Loteryen of Ryfelaryen van Schilderyen, directelyk of indirectelyk, op de verbeurte van de Schilderyen daartoe gedestineert'³¹.

Het verbod werd in de ordonnantie van 1664 overgenomen³².

In het hierboven geschetste kader moeten we de loterij in Wijk bij Duurstede plaatsen. De Utrechtse schilder Johan de Bont moest om een loterij te kunnen houden wel uitwijken naar het naburige Wijk. De loterij werd op het kasteel gehouden met toestemming van de stedelijke overheid:

'Ingevolge van de appointment van consent bij de Heeren van de magistraet ten eijnde deser aen Johan de Bont verleent hebben de Heeren van de magistraet haer Ed: begeven op het huys van Duerstede, alwaer voor haer gecompareert sijn Sr. Guillaume de Heus, deecken, Cornelis van Poelenburg, Johan Both en Johan Winninx, overmans van de Collegiecamer der schilders binnen Utrecht, mitsgaders Johan van Rhenen erffhuismr. aldaer en hebben nae de naebenoemde stucken van schilderijen als anders, 't welck tot de aenstaende loterije sal worden geemploieert...'³³.

Johan van Isendoorn, schout van Wijk bij Duurstede, was nauw betrokken bij de loterij. Van Isendoorn schilderde zelf ook; negen schilderijen van zijn naam komen voor op de prijslijst³⁴. Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, was ook het Utrechtse Schilderscollege nauw bij de verloting betrokken. Een opmerkelijke zaak, wanneer we bedenken dat het Utrechtse verbod juist op aandringen van het college tot stand was gekomen. De deken en overlieden van het Schilderscollege, samen met een erfhuismeester, vormden een commissie die de schilderijen en andere prijzen moest taxeren.

Zoals eerder vermeld is deze loterij zo uniek omdat hiervan veel archiefstukken bewaard zijn gebleven. In het archief te Wijk bij Duurstede zijn de prijslijst, vastgesteld door de bovengenoemde heren, een andere taxatielijst waarin een aantal schilderijen nog eens afzonderlijk werd getaxeerd (overigens met allen

---

31. Idem, 84.

32. Idem, 79-80.

33. GAW, Stadsarchief 1300-1810, 166.

34. M.J. Bok, *Vijfendertig Utrechtse kunstenaars en hun werk voor het Sint Jobs Gasthuis 1622-1642*. Utrecht, 1984, 64-66. Zie ook: M.J. Bok, 'Schilderkunst in Utrechts Overkwartier in de zeventiende eeuw'. *Tussen Rijn en Lek*, 27 (1993-2), 18-19.

N° 153 - 28 Batalis kony multnade 36-0-0

N° 159 - 28 froynt nade 25 B^{em} - 30-0-0

N° 55 - 28 ffrack kony 20 - 200-0-0
B^{em} nade 28 kromer

N° 56 - 28 ffrack kony 20 - 70-0-0
28 bodety met 28
kromer

N° 57 - 28 ffrack kony 20 - 90-0-0
met 28

Isst deloo goudt gebouwt by
comt kende 4 jehent 222

van millanmt. ad. b. d. 1698

Both

Gio Bratta Veris

Wimmon

Jan van Hogen

'... eenige schilderyen door dese Stad om te dragen of daar mede op de bruggen of straten voor te staan om te veylen, venten ofte te verkoopen, anders als op de Marieplaats of daar ontrent, op de verbeurte van deselve schilderyen,...'²².

Deze maatregel diende waarschijnlijk om de controle op de handel te vergemakkelijken. De bepaling komt terug in artikel elf van de ordonnantie van 1644²³. Deze²⁴ was weer iets strenger op het gebied van de kunstverkopingen. In het tweede artikel werd bepaald, dat kunst- of schilderijverkopers als 'aanworpelingen'²⁵ lid moesten worden van het college. Artikel zes komt overeen met artikelen uit vorige ordonnanties: 'Ende zal niemand, alhier vreemt zynde, ofte van buyten inkomende, eenige schilderyen of andere werken, daar aan behoorende, openbaarlyk of heymelyk mogen verkoopen, te koop dragen, of veyl houden,...'²⁶. De erfhuismeesters van de stad mochten niet langer ingebrachte vreemde schilderijen, van buiten de stad of door niet-leden van het gilde gemaakt, verkopen. Als er een verkoopdag werd gehouden, waren de erfhuismeesters verplicht drie dagen van te voren een specificatie van de schilderijen met de naam van de eigenaar of de verkoper door te geven aan het college²⁷. Ook werd in deze ordonnantie bepaald, dat er geen openbare verkopingen of verkopingen van schilderijen (met uitzondering van de verkopingen verbonden aan sterfhuizen en desolate boedels) gehouden mochten worden zonder toestemming van de overheid²⁸. Iedere burger of vreemdeling mocht tijdens de vrije jaarmarkten op de Mariaplaats zijn schilderijen verkopen ('edog nergens anders')²⁹. Al in de zestiende eeuw werden in Utrecht schilderijen verloot³⁰. Pas in 1644 werd het verloten van schilderijen verboden. Op 31 december 1644 besloot de vroedschap:

---

22. Idem, 84.

23. Idem, 71.

24. Idem, 69-73.

25. Idem, 6. 'Aanworpelingen' zijn mensen die voor half geld (en met beperkte rechten) lid waren van een gilde. Zij oefenden slechts enkele delen van het gildebedrijf uit. Die delen waren nodig bij het uitoefenen van hun eigen bedrijf (waarvoor zij lid waren van een ander gilde). Een voorbeeld hiervan zijn de kistenmakers. Als zij hun meubelen versierden met beeldwerk, moesten zij zich als 'aanworpelingen' in het antiexsnijdersgilde laten opnemen.

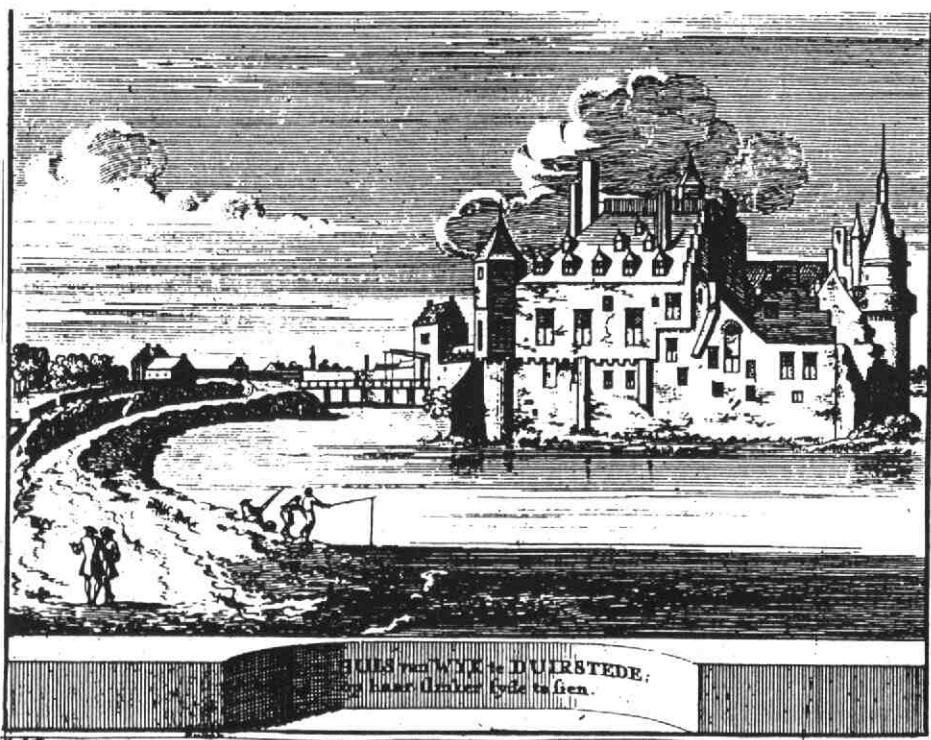
26. Idem, 70.

27. Idem, 71.

28. Idem.

29. Idem.

30. Briels, 213.

Kasteel Duurstede op een kopergravure van ca 1650 door J. Schijnvoet (Atlas Gemeentearchief Wijk bij Duurstede)

verboden was voor personen die geen lid waren van het gilde²⁰. Ook werd bepaald, dat niemand schilderijen en andere voorwerpen, gemaakt buiten de stad Utrecht, mocht verkopen of ze te koop aanbieden²¹. De vrije jaarmarkten vormden hierop een uitzondering. Op die markten mocht iedereen schilderijen en andere waar vrij verkopen. Op 15 juli 1639 verbood de vroedschap van de stad Utrecht

---

20. Idem, 27, 65.

21. Idem, 66.

het einde van de Zuidnederlandse loterijcultuur. In de zeventiende eeuw werden ongeoctroieerde loterijen herhaaldelijk door de Staten van Holland en West-Friesland en de Staten van Zeeland verboden. Men hoopte op deze manier de markt gezond te houden voor de vele groots opgezette liefdadigheidsloterijen die in die tijd een bloei beleefden. Voor het houden van een loterij moest speciaal toestemming gevraagd worden aan de gewestelijke staten. Voor kleine, particuliere loterijen kon ook toestemming gevraagd worden aan de stedelijke overheid. Dat ongeoctroieerde loterijen verboden waren wil niet zeggen dat er geen illegale loterijen werden georganiseerd. Uit de herhaalde verbodsbepalingen mogen we opmaken dat illegale loterijen geen marginaal verschijnsel waren.

De loterij van Johan de Bont in Wijk bij Duurstede

Schilderijenverlotingen als middel om kunst op de markt te brengen, kenden een kortstondige periode van bloei. Nagenoeg alle loterijen waarvan wij weet hebben, dateren uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Zoals eerder vermeld, werden de verbodsbepalingen in de loop van deze periode steeds strikter. Het lijkt erop dat ze op lange termijn het beoogde effect hebben gehad.

Eén van de loterijen waar we iets meer vanaf weten is de loterij die werd georganiseerd in de zomer van 1649 in Kasteel Duurstede door de Utrechtse schilder Jan de Bont¹⁸.

Waarom week een Utrechtse schilder uit naar het naburige Wijk om daar een loterij te houden? Al in de zestiende eeuw waren er in Utrecht problemen met de handel in schilderijen. In de keur van het St. Lucasgilde uit 1540 staat een artikel waaruit blijkt, dat er schilderijen langs de straat werden verkocht¹⁹. Deze handel werd beschouwd als schadelijk voor het gilde. Verkopers (die geen lid van het Zadelaarsgilde waren of wilden worden) moesten een halve stuiver boete aan het gilde betalen. In de ordonnantie van 1611 werd vastgelegd, dat het 'winckelhouden' met of het 'int heymelyck oft openbaer vercopen' van schilderijen,

---

18. Deze loterij werd voor het eerst besproken in: V. de Stuers, 'De loterij van Jan de Bondt, 1649'. *Obreen*, II (1877-1878), 71-93.

19. S. Muller, *Schildersverenigingen te Utrecht. Bescheiden uit het Gemeente-Archief*. Utrecht, 1880. Het gaat om artikel 23, p. 48, waarvan de tekst luidt: 'Item alsoo dagelick gebuert, dat veel vreemde personen van buyten binne Utrecht comen ende vercopen doeckwerck, schilderie, geprente boecken ende brieven, die dagelick opgeslegen ende voor den kercken ende by den hujsen vercoft werden, daer by der Sadelaers gilt merckelyck verhindert ende beschadicht wordt, sellen daerom die selve die 't gilt voorsz. niet wynnen en willen, geven van elcke stede, daer sy voert doen alle dagen tot behoef vanden gilde outaer eenen halven stuver, ende die genen, die by den hujsen gaen om wat te vercopen, ooc alle dagen geven sellen eenen halven stuver'.

Haarlem (1607)¹¹, Leiden (1610)¹², Amsterdam (1630)¹³ en Utrecht (1644)¹⁴. In de overige steden werden geen bepalingen uitgevaardigd met betrekking tot loterijen. Dat wil niet zeggen, dat in die steden geen loterijen werden georganiseerd. Het is mogelijk dat in alle genoemde steden wel *illegale* loterijen plaatsvonden.

De geschiedenis van de loterij

In de veertiende eeuw werden in Brugge al loterijen georganiseerd met een bijzondere 'prijs': men verlootte ambten. De loterijen die sindsdien in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden werden gehouden, zijn uit deze verlotingen ontstaan¹⁵.

Het principe van de loterij is als volgt: het aantal prijzen en de waarde daarvan stond al voor de trekking vast. Iedereen kon loten kopen voor een vaste prijs per lot. De trekking van de loten vond plaats in het openbaar. Op een podium stonden twee grote tonnen of manden, gevuld met briefjes. In de ene mand zaten de lotnummers. In de andere mand een gelijk aantal briefjes: de prijsbriefjes en de nietbriefjes. Tijdens de trekking werd aan elk lotnummer een uitspraak verbonden: prijs of geen prijs. Deze manier van loten werd ook in de zeventiende eeuw toegepast¹⁶.

Het houden van loterijen waar de landsheer geen toestemming voor had verleend, was al in de zestiende eeuw verboden. In 1561 bijvoorbeeld had Philips II het houden van loterijen verboden¹⁷. De loterij vormde natuurlijk een interessante inkomstenbron en het kon dan ook niet uitblijven dat de overheid zich ermee ging bemoeien.

Na de val van Antwerpen in 1585 verplaatste het centrum van de loterij zich naar Holland en Zeeland. De Opstand, de Val van Antwerpen en de enorme emigratie-golf van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden, betekenden

---

11. Miedema, 317.

12. Fock, 36.

13. Obreen, III (1880-1881), 175.

14. J.G.C.A. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630* (dissertatie). Utrecht, 1976, 84.

15. De geschiedenis van de loterij in de Nederlanden wordt uitvoerig beschreven in A. Huisman en J. Koppenol, *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726*. Hilversum, 1991.

16. De gang van zaken bij een Haarlemse loterij in 1606-1607 staat uitgebreid beschreven in: K. Kilian, 'De Haarlemse loterij van 1606-1607. Loterijen en loterijrijmpjes'. *Jaarboek Haarlem* 1989, 8-37.

17. J. van de Water, *Groot Utrechts Placaatboek* I (1726), 572-574.

laatste groep was doorgaans ook lid van het Lucasgilde) konden niet op tegen de concurrentie van vreemde handelaren die buiten de vrije jaarmarkten om hun waar aanboden.

Het kon niet uitblijven dat de gilden met protesten kwamen. Om een einde te maken aan de vormen van verkoop die de broodwinning van de schilders in gevaar brachten, werden voorschriften opgesteld. Daarbij blijkt duidelijk dat maatregelen in de ene stad van invloed zijn op de kunsthandel in andere steden. Hierdoor ontstond een keten van verbodsbepalingen die de steden aan elkaar verbond. In Amsterdam bijvoorbeeld werd in 1608 opnieuw een verbod uitgevaardigd op de verkoop van schilderijen door vreemden⁵. Het gevolg was dat veel handelaren naar andere steden vertrokken om daar hun waar te verhandelen. In Leiden ondervond men last van de handelaren die Amsterdam ontvluchtten. In 1609 werd de verkoop van schilderijen door vreemden ook hier verboden⁶. Ook in Delft ondervond men last van de vreemde handelaren. In 1610 verklaarden de Delftse schilders, op verzoek van Leidse schilders die bondgenoten zochten in hun strijd tegen de Zuidelijke handelaren en schilders, dat er geen schilderijen ingevoerd en verkocht mochten worden⁷. In Den Haag werd in 1656 zelfs besloten, dat een handelaar pas schilderijen mocht verkopen wanneer hij twee jaar onafgebroken in Den Haag had gewoond⁸. Door zo'n strenge maatregel gingen veel handelaren waarschijnlijk hun geluk in een andere stad beproeven. In Leiden werd in 1657 het verbod op handel in schilderijen van buiten verscherpt⁹. We kunnen aannemen dat dit een gevolg was van de Haagse maatregel. In de door mij onderzochte steden (Utrecht, Amsterdam, Leiden, Delft, Den Haag, Haarlem, Middelburg en Dordrecht), waren de vrije jaar- en weekmarkten uitgezonderd van de verbodsbepalingen. Op deze dagen mocht iedereen schilderijen verhandelen.

Uit mijn onderzoek is gebleken dat reeds in de zestiende eeuw schilderijenverlootingen werden georganiseerd in Amsterdam, Leiden en Utrecht. Voor de overige steden heb ik hier geen bewijs van gevonden. In Leiden werden loterijen al in 1568 verboden¹⁰. In de zeventiende eeuw werden loterijen expliciet verboden in

---

5. I.H. van Eeghen, 'Het Amsterdamse Sint Lucasgilde in de 17de eeuw'. *Jaarboek Amstelodamum*, 61 (1969), 89.

6. A. Bredius en W. Martin, 'Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Leidsche St. Lucasgild'. *Oud-Holland*, 22 (1904), 122.

7. Montias, 72-73.

8. F.D.O. Obreen, ed., *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, IV (1881-1882), 47.

9. Bredius en Martin, 121-128.

10. C.W. Fock, 'Kunstbezit in Leiden in de zeventiende eeuw'. Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht* 5. Leiden, 1990, 31.

hoe heeft dit verschijnsel zich ontwikkeld en wat was het beleid van de overheden ten aanzien van loterijen, zijn vragen die daarbij aan de orde zullen komen. Tenslotte zal ik aandacht besteden aan de loterij in Wijk bij Duurstede. Deze loterij vormt een gunstige uitzondering in die zin dat er veel bronnenmateriaal van is overgeleverd. Dit materiaal is terug te vinden in het stadsarchief van Wijk bij Duurstede².

Kunstenaars, gilden en kunstmarkt

In de zeventiende-eeuwse samenleving werd de kunstenaar nog beschouwd als een ambachtsman die het schildersvak tot zijn broodwinning had gemaakt. Net als andere ambachtlieden waren de schilders verenigd in een ambachtsgilde: het Sint Lucasgilde. Het Sint Lucasgilde was een belangrijke factor voor de kunstenaars en speelde een grote rol op de kunstmarkt. Het gilde beschermde het ambacht en behartigde de gemeenschappelijke belangen van de kunstenaars. Onder deze bescherming viel ook de verkoop van en de handel in de produkten die gemaakt werden door de gildeleden.

De handel in schilderijen ging in het begin van de zeventiende eeuw steeds grotere vormen aannemen. Nadat Antwerpen in 1585 in handen van de Spanjaarden was gevallen, verplaatste de handel zich naar het noorden. De Schelde werd geblokkeerd, waardoor de bloeiende handel werd lamgelegd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) ondervonden de Noordnederlandse steden opnieuw veel last van handelaren uit het zuiden³. Deze introduceerden blijkbaar nieuwe verkoopmethoden. Er kwamen namelijk al gauw klachten over de

'extraordinaire maniere van verkooping, als die daer geschiede bij oentlijke veijlinge en uijtroepe, als oock meede alle loterijen, rijffelarijen ende alle diergelijkcke soorte van plaggerijen, en ongewoone, en gesochte maniere van venduwe en verkooping'⁴.

Uit het feit dat men de termen 'extraordinaire' en 'ongewoone' gebruikt, zouden we mogen afleiden dat verlotingen voorheen in de Noordelijke Nederlanden niet voorkwamen. Ook de gewone wijze van verkoop, door venten langs de straat of uitstalling in kramen, gaf reden tot klagen. Schilders en kunstverkopers (deze

---

2. Gemeentearchief Wijk bij Duurstede (GAW), Stadsarchief 1300-1810, 166.

3. J.M. Montias, *Artists and Artisans in Delft: a Socio-Economic Study of the Seventeenth Century*. Princeton, 1982.

4. H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lucasgilde te Haarlem, 1497-1798*. Alphen a/d Rijn, 1980.

LOTTERIE
VAN RARE SCHILDERIEN
TOT
VALCKENBURCH.

Sal met Consens vande Heer Bailiu aldaer ten oversten vande Gecommitteerde van de West.

O P

Valckenburgher merckt naelstcoomende deses
 jaers 1650. aldaer ghetrocken worden de naelstcoomende gheschied-
 teerde Schilderpen gemerckt by de opinuntende Meesters hier te
 Lande/ welke Schilderpen gemaect by diverse Schilders/ haer
 haer op betaende/ sijn gheprent ende ghemombrent/ geder byscheide inden
 ginsten Rubentaris haer van gemaect/ welche onder de West te Valcken-
 burgh is betaende/ alwaer oock de voorsz. ghemerckte Schilderpen sijn om te betaen-
 den te sponnen.

EERSTELICK.

- Een stuck van Frans Floris.
- Een stuck vanden Ouden Lange Pier.
- Een stuck van Rubens.
- Een stuck van Ian de Nar.
- Een stuck van Iordaens.
- Twee stucken van Paccibus.
- Een vanden Ouden van Veen.
- Diverse stucken van Naghel.
- Diverse stucken van St. Pieter Moninx, bestaende in levens
grootte.
- Een stuck van R oelandt Savery.
- Diverse stucken van Hooghstraten.
- Een stuck van Ezias vande Velde.
- Een stuck van vander Alt.
- Een van Pieter Claesen.
- Ian van Goyen, ende voorts andere voorneme Meesters, die
clamen komen te importieren ontrent de tien duysent
guldens.

*Overte welcke diverse Schilderpen sijn haer 1000, 500, 200, 100, 500. Welckem in een hoopster althant hijs ghe-
 schert sullen hemmen werten perter 1000, 500, 200, 100, 500. Welckem in een hoopster althant hijs ghe-
 schert sullen hemmen werten perter 1000, 500, 200, 100, 500. Welckem in een hoopster althant hijs ghe-
 schert sullen hemmen werten perter 1000, 500, 200, 100, 500.*

*Op allewijden hemmen haer althant hijs ghe-
 schert sullen hemmen werten perter 1000, 500, 200, 100, 500. Welckem in een hoopster althant hijs ghe-
 schert sullen hemmen werten perter 1000, 500, 200, 100, 500.*

Segget voort.

*In 't Gynen-Elage, by Wilhem Breeckvelt, Boeckdrucker, wonende inde Veenstet
naef den Chirurgijn Stalpers vander Weelen. Anno 1650.*

Aanplakbiljet loterij op de Valkenburgse markt, 1650. Dit is het enige mij bekende aanplakbiljet van een schilderijenverloting (Rijksarchief in Zuid-Holland, Staten van Holland 1572-1795, 3410).

De loterij van Johan de Bont uit 1649 in Wijk bij Duurstede¹

Reinalda Kosse*

Inleiding

In de zeventiende eeuw werden er in de Nederlanden enorm veel schilderijen gemaakt. Op deze drukbezette kunstmarkt hadden kunstenaars verschillende mogelijkheden om hun werk te verhandelen. Ze konden direct vanuit het atelier verkopen, venten langs de straat, de waar uitstallen in kramen of hun werk via een kunsthandelaar aan de man brengen. Op de vrije jaarmarkten mocht iedereen, zelfs als men geen lid was van het gilde, schilderijen verkopen. Dat gold ook voor schilderijen die niet gemaakt waren in de stad waar de markt werd gehouden. Ook op openbare verkopen en veilingen werden schilderijen verkocht. Het aantal gehouden verkopen en veilingen nam sterk toe in de loop van de zeventiende eeuw. Het verloten van schilderijen was een andere mogelijkheid om schilderijen op de kunstmarkt te verhandelen.

De schilderijenverloting als fenomeen kende zijn grootste bloei in de eerste helft van de zeventiende eeuw. In de meeste steden konden loterijen slechts met speciale toestemming van de overheid worden gehouden. Geleidelijk aan werden zij op steeds meer plaatsen verboden. Door de vele verbodsbepalingen werden veel schilderijenverlotingen in het geheim georganiseerd. Bij het onderzoek naar deze loterijen bleek het daarom moeilijk om voldoende bronnenmateriaal te vinden. Gelukkig zijn er ook loterijen gehouden waar wel materiaal van is overgeleverd.

In dit artikel wil ik het verschijnsel van de schilderijenverloting in de zeventiende eeuw bespreken. Op één verloting zal ik dieper ingaan. Deze werd gehouden in 1649 in Wijk bij Duurstede. Allereerst zal ik kort ingaan op de mogelijkheden en beperkingen die kunstenaars hadden om hun werk te verkopen. Vervolgens zal ik ingaan op de loterij als algemeen verschijnsel. Wanneer is de loterij ontstaan,

* Drs R. Kosse studeerde kunstgeschiedenis met als specialisatie kunstbeleid en -management. Zij werkt als cursuscoördinator bij een opleidingsinstituut in Zeist.

1. Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie kunstgeschiedenis aan de Utrechtse Rijksuniversiteit: R. Kosse, *Een raere loterye. Het verloten van schilderijen in de zeventiende eeuw*. Utrecht, 1992.

**Tussen Rijn en Lek,
tijdschrift voor de geschiedenis van het Kromme-Rijng gebied**

Het Kromme-Rijng gebied omvat Bunnik, Cothen, 't Goy, Houten, Langbroek, Odijk, Schalkwijk, Tull en 't Waal, Vechten, Werkhoven en Wijk bij Duurstede.

Uitgave van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Redactie: Y.M. Donkersloot - de Vrij, Odijk; M.A. van der Eerden - Vonk, Wijk bij Duurstede; F.E. van Hekelen, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Redactie-adres: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-72444, fax 03435-77024 (Mw v. d. Eerden).

Secretariaat/Ledenadministratie:

H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht, G. de Nie, Schalkwijk en L.M.J. de Keijzer, Houten.

Druk: Ibero - druk, Houten.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.

Zijn zoon Klaas van Bemmelen (1818-1887) begint in 1848 te boeren op de in 1843 gekochte boerderij²⁹, maar als zijn nog ongehuwde broer Johannes in 1851 op de Vogelpoel overlijdt, verhuist hij daarheen. De andere boerderij tegenover Nuland is later afgebroken. Wanneer zijn moeder, Wijnanda Verweerd, in 1859 sterft, wordt de nalatenschap verdeeld tussen Klaas, zijn broer pastoor A.J. van Bemmelen en de onder curatele gestelde zus Cornelia³⁰. Doordat Klaas vrijwel alles van zijn broer en zuster erft of koopt³¹ en er bovendien nog meer land bijkoopt, vergaart hij in totaal zo'n 133 ha. land, waarvan een gedeelte onder Cothen en 7 ha. onder Amerongen.

Splitsingen

Na de dood van Klaas van Bemmelen in 1887 wordt het geheel gesplitst in drie boerderijen. De Vogelpoel komt met andere bezittingen aan zijn zoon Thomas van Bemmelen (1856-1931). Zijn zoon Gerardus krijgt een nieuwe boerderij, geheten 'Ons Genoegen', ongeveer op de plaats waar vroeger de Steenkamer was. Deze Gerardus sterft al in 1889 waarna zijn weduwe hertrouwde met Anthonij van Dijk. Klaas' dochter Anthonia (gestorven in 1902), die gehuwd was met met Anthonij Vernooij (overleden in 1923), kwam op de hoeve Nuland³².

In de jaren 20 en 30 van deze eeuw en ook later nog vonden er verdere splitsingen van het bezit plaats. En zo is het gekomen, dat er nu zoveel Van Bemmelen aan de Wijkersloot wonen!

---

29. Idem (9-5-1849).

30. RAU, NA, 2772 (19-12-1866).

31. Idem (2-7-1869).

32. RAU, NA, 2813 (9-1-1888) en 1809 (4-1-1901).

BOEKBESPREKING

Cultuurhistorische routes in de provincie Utrecht. Het Kromme Rijngebied: tekst en eindredactie Ronald Blijdenstijn 1989, herzien door Marinus Kooiman 1993. Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, 1993. (72 blz. met een losse topografische kaart 1:50.000, prijs f 13,90, ISBN 90-6064-779-3)

In de reeks *Cultuurhistorische routes in de provincie Utrecht* zijn inmiddels drie deeltjes verschenen. Het betreft het Kromme-Rijngebied, de Lopikerwaard en de Hollandse Waterlinie (dit laatste wordt besproken in het komende nummer van dit tijdschrift). Het zijn handzame boekjes met een los bijgevoegde topografische kaart (1:50.000, grijsdruk) waarop met een rode lijn de routes zijn aangegeven. De cijfers op deze kaart - door ruimtegebrek niet altijd exact gelokaliseerd - verwijzen naar de tekst in het boekje, waar nadere plaatsaanduiding is te vinden. In het deeltje *Het Kromme Rijngebied* zijn een kastelen-, een boerderijen- en een dorpenfietsroute (respectievelijk 30, 28 en 43 km) beschreven. Bovendien is er in het boekje zelf op p. 45 nog een kaartje opgenomen waarmee men een stadswandeling door Wijk bij Duurstede kan maken. Wil men liever zonder kaart de route rijden - maar dat kan ik me nauwelijks voorstellen - dan geeft een routebeschrijving in woorden in het boekje zelf die mogelijkheid. Zeer veel toelichtende architectuurtekeningen (N.G. van der Leek), kaartjes van onder andere de verschillende dorpskernen Bunnik, Odijk, Werkhoven, Houten, Nederlangbroek, Cothen en Schalkwijk (Bert Stamkot), oude tekeningen, prenten en foto's van gebouwen, landschappen en dergelijke (Roland Blijdenstijn en Henk Bol) zijn in het boekje opgenomen. Hiermee kan men vooraf al een indruk krijgen van wat er zoal in het Kromme-Rijngebied op de aangegeven routes is te beleven. De gebruiker krijgt in een beknopte vorm veel informatie over de historische karakteristiek van het gebied als geheel en over dorpskernen, aparte gebouwen enzovoort.

Over Nederlangbroek bijvoorbeeld: 'Links over de stenen brug uit 1810 ligt het oude dorpscentrum, de Brink. Met de kerk, het gemeentehuis en andere aanliggende huizen heeft de Brink de status van beschermd dorpsgezicht. De kerk heeft een 16de eeuwse toren, terwijl het schip uit 1870 dateert. Brink 2 en 3 zijn woonhuizen uit 1855 met muurankers die de initialen voorstellen van de toenmalige eigenaar Gijsbert van Donselaar. Het pand aan de overzijde (nr 11-12) is sinds 1926 het gemeentehuis van Langbroek. Het is van oorsprong een woonhuis uit 1814. Nr 10 is in 1874 als school gebouwd, maar doet thans dienst als hervormd centrum. De dorpspomp werd in 1893 geschonken door de

bewoner van Lunenburg, dr. J.W.M. van der Poorten Swartz, die in die jaren onder zijn schrijversnaam Maarten Maartensz bekend was'.

Bijzonder aardig zijn ook de tekstinzetten met onder andere aanhalingen uit diverse boeken en gedichten over de streek van bekende en minder bekende schrijvers (J. Craandijk, 1888; Nescio, 1911; J.D.C. van Dokkum, 1918, Gerrit Achterberg, 1961 enzovoort). Kortom, ik vind het een zeer geslaagde gids, die op liefdevolle wijze cultuurhistorische kennis over onze streek overdraagt.

Negatieve opmerkingen over de eerste uitgave deden de ronde, maar in de verbeterde versie zijn door Marinus Kooiman (daarin bijgestaan door Corine Hessels, Kees Schul en Alfons Vernooy) veel onjuiste gegevens en slordigheden weggewerkt. Wat te denken overigens van een eindredacteur die er niet voor zorgt dat zijn eigen naam correct wordt vermeld: Blijdenstijn of Blijdensteijn? Enkele andere onnauwkeurigheden zijn er nog. Het illustratiebijschrift 'Oud Amelisweerd' op p. 32 moet natuurlijk 'Rhijnauwen' zijn. De oude Barbarakerk in Bunnik (aardig om op p. 18 de afbeelding er van te zien) is, in het jaar waarin het gidsje verscheen, gesloopt. De lezer herinnert zich wellicht dat we hiervan bericht hebben gedaan in het periodiek. De eerste halte aan de spoorlijn in Bunnik was er al in 1884, en niet pas in 1901 (p. 13). De (omstreden, maar volgens mij aardige) folly bij de Niënhof (1989) heet 'Venetiaanse droom'; dit kan vermeld worden bij het bijschrift op p. 16, alsmede de naam van de kunstenaar: Cune van Groeningen. Op p. 9: de doorsneezezer wil weten dat de Hollandse Wagenweg in Werkhoven is te vinden. De informatie over boerderij 'Sterkwijk' hangt nu in de lucht. Ook de gegevens over Wijk (p. 44) zijn niet geheel juist. In 1850 ontkwam niet alleen de Waterpoort, maar ook de Leuterpoort en de Hoenderpoort aan de slopershamer. Het, uit andere publikaties overgenomen, reconstructiekaartje van Dorestad (p. 7) heeft een gewijzigde legenda gekregen die niet geheel duidelijk is. Om de gebruiker van het boekje ook nog eens op de topografische kaart te wijzen, zou het goed zijn om op p. 57 te vermelden dat de genummerde dijpalen ook op de kaart staan aangegeven; heel prettige oriëntatiepunten! Genoeg nu over deze kleinigheden. Het is te wensen dat er meer van dergelijke gidsen komen. Er zijn nog meer fietsroutes in het Kromme-Rijngebied te maken waarbij interessante informatie is te geven. Maar voor een klein prijsje (f 13,90) heeft de cultuurhistorische toerist nu al een eerste kwaliteitsboekje.

Marijke Donkersloot - de Vrij

VARIA

350ste lid Historische Kring

Op 8 maart van dit jaar werd, voorafgaand aan een druk bezochte lezing over historische boerentuinen in het Cothense dorps huis, het 350ste (betalende) lid van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' verwelkomd. Het ledenbestand groeit sinds 1990 gestaag, maar is voor een gebied met ruim 65.000 inwoners en een rijke historie natuurlijk veel te gering. Met name Wijk bij Duurstede blijft met slechts 26 leden op een bevolking van 17.000 - wat betekent dat maar 0,15% of 1 op de 666 mensen lid is - flink achter. Het is daarom verheugend dat het 350ste lid juist uit Wijk afkomstig is. Overigens is het aantal leden ook de afgelopen maanden gegroeid: op 15 juli 1994 waren het er al geen 350 meer, maar 370! (RvdE-V)

De voorzitter van 'Tussen Rijn en Lek', de heer P. de Wit, overhandigt de heer G. Joustra het eerste deeltje uit de Historische Reeks Kromme-Rijngebied (foto Henk Reinders)

Werkhoven in *Romaans Nederland*

Als deel 81 in de beroemde reeks *La nuit des Temps*, waarin de Franse kloosteruitgeverij Zodiaque de romaanse bouwkunst in Europa in woord en beeld vastlegt, verscheen recent het door Ada van Deijk geschreven *Romaans Nederland* (Zodiaque; Architectura & Natura, ISBN 9071570355, 352 p., f 125,-). In deze serie wordt niet naar volledigheid gestreefd, ook niet in dit aan de relatief schaarse romaanse architectuur van ons land gewijde boek. Om de geïnteresseerde liefhebber niet teleur te stellen, is bij de keuze van de kleine kerkgebouwen vooral gelet op duidelijk herkenbare romaanse bouwsporen. Voor het Kromme-Rijngebied heeft dit uitgangspunt ertoe geleid dat alleen de Sint-Stevenskerk aan de Brink in Werkhoven wordt beschreven, overigens geheel op basis van de studie die Gerrit Vermeer in 1985 aan deze kerk wijdde. Buiten beschouwing bleven twee andere kerken met toch ook duidelijk waarneembare romaanse sporen, zij het minder rijk dan in Werkhoven: de Bunnikse Hervormde kerk aan het Kerkpad met zijn geheel romaanse toren en de oude Sint-Michaelskerk aan de Brink in Schalkwijk, waarvan de twee onderste geledingen van de toren nog romaans zijn. (RvdE-V)

Expositie archeologie Kromme-Rijngebied

Van 17 september tot en met 20 november 1994 zal in het Centraal Museum in Utrecht de tentoonstelling 'Graven in een grensgebied: Archeologische vondsten uit de Kromme-Rijnstreek (1 tot 1000)' gehouden worden, ter gelegenheid van 25 jaar opgravingen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het Kromme-Rijngebied. Tegelijkertijd verschijnt een boek over dit onderwerp onder redactie van prof. dr W.A. van Es.

INHOUD

Artikelen:

Reinalda Kosse	
De loterij van Johan de Bont uit 1649 in Wijk bij Duurstede	1
Ria van der Eerden-Vonk	
De komst van de fiets en auto in Langbroek, 1881-1923	14
Jo van Bommel	
De Vogelpoel en de Van Bemmels aan de Wijkersloot	24

Boekbespreking:

Ronald Blijdenstijn e.a. <i>Cultuurhistorische routes ... Het Kromme Rijngebied</i> (door Marijke Donkersloot-de Vrij)	31
---	----

Varia:

350ste lid Historische Kring	33
Werkhoven in <i>Romaans Nederland</i>	34
Expositie archeologie Kromme-Rijngebied	34

Aanwijzingen voor auteurs:

Deze kunnen worden aangevraagd bij het redactiesecretariaat: M.A. van der Eerden - Vonk
(tel. 03435-72444)